

Національно-визвольні змагання націоналізму з лібералізмом

Олександр Мотиль

Книжки та публікації, покладені в основу цієї статті:

John Rawls. *The Law of Peoples*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.

Ronald Beiner, ed. *Theorizing Nationalism*. – Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1999.

Mark Haugaard, «Liberalism», у виданні: Alexander J. Motyl, ed. *The Encyclopaedia of Nationalism*. – San Diego, Calif.: Academic Press, 2001, т. 1, с. 441–463.

Liah Greenfeld. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.

Will Kymlicka. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. – Oxford: Clarendon, 1995.

Yael Tamir. *Liberal Nationalism*. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993.

Цей текст складають три частини. Взявши за відправний пункт працю Джона Ровлза¹ «Закон народів», я стверджую, що проголошені там принципи й ужиті дефініції неминуче підтримують незалежність для ліберальних народів і в ліберальному, і в не зовсім ліберальному світі. Далі я звертаюся до питання про сумісність лібералізму та націоналізму, що її Ровлз у своїй праці вважає чимось само собою зрозумілим. Мій висновок полягає в тому, що хоча це питання й не має однозначної відповіді, все ж існують переконливі концептуальні причини розглядати лібералізм і націоналізм як явища сумісні, так само, як існують дуже вагомі практичні причини спробувати примирити їх між собою. Нарешті, я стверджую: національно-визвольний рух ліберальних народів у колишньому радянському блоці емпірично доводить, що лібералізм і націоналізм сумісні, або ж принаймні порушує важливе питання про зв'язок між лібералізмом і націоналізмом – зв'язок, про який слід замислитися лібералам.

1

У «Законі народів» Джон Ровлз окреслює такі завдання:

Під «Законом народів» я розумію особливу політичну концепцію права і справедливості, яка звертається до принципів і норм міжнародного права і практики. Я вживатиму термін «Товариство народів» стосовно всіх тих народів, які будують свої відносини на ідеалах і принципах Закону народів. Ці народи мають власні внутрішні уряди, які можуть бути конституційними ліберальними демократіями або ж неліберальними, але добропорядними урядами. У цій книжці я розглядаю те, як зміст Закону народів можна розвинути з ліберальної ідеї справедливості, подібної, але загальнішої, ніж ідея, котру в книжці «Теорія справедливості» (1971) я назвав *справедливістю*

Переклала з англійської Софія Грачова за авторським рукописом: Alexander J. Motyl. «Liberalism, Nationalism, and National Liberation Struggles».

як *чесність* (в оригіналі італійською). Ця ідея справедливості ґрунтується на відомій ідеї суспільної угоди, й ті процедури, що виконуються перед вибором і затвердженням принципів права й справедливості, певною мірою однакові у внутрішньому та міжнародному житті. [с. 3–4]

У Ровлзовому світі народи поділяються на п'ять типів: 1) розсудливі ліберальні народи, 2) добропорядні ієрархічні народи, 3) беззаконні держави, 4) суспільства, пригнічені несприятливими умовами, 5) милосердні абсолютистські режими. Розсудливі ліберальні народи, стверджує Ровлз, формуватимуть Закон народів, більшою або меншою мірою наближений до того, який розсудливі індивіди сформували б на самому початку.

Закон народів складають вісім за-суд:

- 1) Народи є вільними і незалежними, і їхню свободу та незалежність мають поважати інші народи.
- 2) Народи мають дотримуватися угод і обіцянок.
- 3) Народи є рівними, зокрема, рівними сторонами угод, що їх пов'язують.

- 4) Народи мають дотримуватися обов'язку невтручання.
- 5) Народи мають право на самооборону, але не мають права розпалювати війну, окрім як із метою самооборони.
- 6) Народи мають поважати права людини.
- 7) Народи мають дотримуватися особливих обмежень у своїй поведінці на війні.
- 8) Народи зобов'язані допомагати іншим народам, які живуть за несприятливих умов, що не дозволяють їм мати справедливий чи добропорядний політичний та суспільний лад. [с. 37]

Ровлз вірить, що порядні ієрархічні народи – «неліберальні суспільства, підставові інституції котрих відповідають певним окресленим вимогам політичного права та справедливості» [с. 3] – також погодяться на такий Закон. Ліберальні й порядні народи, об'єднані у Товаристві народів, каже далі Ровлз, мають право захищатися від беззаконних держав і «обов'язок допомоги» суспільствам, пригніченим несприятливими умовами.

Закон народів цілковито досягне своєї мети тоді, коли в усіх суспіль-

ствах можна буде встановити ліберальний або добропорядний режим, хоч би яким невірогідним це видавалося. [с. 5]

Я не маю наміру сперечатися тут із Ровлзом. Натомість я прийму його твердження як належне і спробую розглянути, які наслідки воно має для етнокультурних спільнот, відомих як нації, і для гасла надання незалежності кожній нації, відомого як націоналізм². Для нашої мети неважливо, чи характеристики таких спільнот є справді «реальними», чи лише «уявленими». У будь-якому разі, вони визначають спільноту й окреслюють її межі. Так само неважливо, що було спочатку – нації чи націоналізм.

Припустімо, у час t світ складається з п'яти типів народів, що їх визначає Ровлз. Припустімо також, що завдяки притаманній лібералізові розсудливості, а також здатності ліберальних суспільств поширювати лібералізм і порядність та захищатися від беззаконних держав, у час t+n світ складатиметься лише з ліберальних суспільств. Тобто кожне суспільство, яке раніше було порядним, пригніченим, абсолютистським або беззаконним, прийме ліберальний лад у внутрішньому житті й приєднається до Закону народів на міжнародній арені. (Я припускаю, що таке суспільство можуть складати й кілька народів.) Чи буде такий світ справедливим? Я стверджую, що за Ровлзовою логікою він не може і не буде справедливим доти, доки кожен народ у світі не приєднається до Закону народів як народ.

Перший принцип Закону народів недвозначно стверджує: «Народи є вільними і незалежними, і їхню свободу та незалежність мають поважати інші народи». Аби Закон народів справді був угодою, яка пов'язує народи, до нього має приєднатися кожен народ. Безперечно, щоб приєднатися до цього Закону, кожен народ має бути вільним і незалежним. У світі, який складається з ліберальних суспільств, усі ліберальні народи є вільними, але не обов'язково вони є незалежними. Оскільки суб'єктами Закону народів є народи, а не держави чи суспільства, ліберальний світ можливий лише тоді, коли всі ліберальні народи є вільними та незалежними.

Але це означає, що ліберальному світовому ладові доведеться підтримувати сепаратизм – можна навіть ствердити, що він ґрунтуватиметься на сепаратизмі. Коли два або більше народів належать до, скажімо, колишньої беззаконної держави або пригніченого суспільства, вони муситимуть створити власні ліберальні суспільства і власні органи самоврядування. Тоді й лише тоді вони зможуть на рівних і незалеж-

¹ Джон Ровлз, один із найважливіших політичних філософів XX століття і професор Гарвардського університету з 1962 року, помер 24 листопада 2002 року. Він, зокрема, є автором праць: «A Theory of Justice» (1971), «Political Liberalism» (1993), «The Law of Peoples» (1999), «Collected Papers» (1999), «Lectures on the History of Moral Philosophy» (2000), «Justice as Fairness: A Restatement» (2001).

² Означення нації та націоналізму розглянуто у праці: Alexander J. Motyl. *Sovietology, Rationality, Nationality: Coming to Grips with Nationalism in the USSR*. – New York: Columbia University Press, 1990.

Український
гуманітарний огляд

Випуск 9

Київ: Критика, 2003

З нагоди вступу «УГО» у п'ятий рік свого існування його редакційна колегія, втішено відзначивши руйнацію колишньої монополії, за якою «право на науку» належало столичним академічним установам, і появу за цей короткий час кількох видань, що заповнюють раніший вакуум у жанрі незалежної рецензії, вирішила змінити формат видання, перетворивши його з критично-рецензійного кавартальника, де оглядають наукову гуманітаристику, на науковий часопис, присвячений проблемам історіографії в широкому сенсі. На підтвердження цього вміщено розлогу розвідку Кімітакі Мацузата про становлення інституту мирових посередників на Правобережній Україні в останній третині XIX століття. Тут-таки Володимир Кравченко аналізує анатомію «Переяславського комплексу української історіографії».

Михайло Мінаков міркує з приводу нещодавно виданої в Україні книжки «Ідея Університету» про сучасний університет. Мар'яна Долинська в критично-реферативному огляді найновішої літератури з соціотопографії українських міст зосереджується на проблемі термінологічних непорозумінь у цій ділянці історичної науки. Польський науковець Вальдемар Делюга, відгукуючись на книжку Ігоря Лильо про греків Львова XVI–XVII століть, викладає свої зауваги про особливості історії грецької спільноти в Речі Посполитій.

В рубриці «Дискусії» Леонід Тимошенко рецензує книжку Тетяни Гошко про історію магдебурського права в Україні, а Олеся Омельчук – щойно опубліковану монографію Леоніда Куценка про Євгена Маланюка. Надрукований у попередньому числі «УГО» відгук Тетяни Яковлевої на книжку Віктора Горобця спричинив його рішучу відсіч; безкомпромісний двобій між двома науковцями тут-таки й завершується листом рецензентки із запрошенням подовжити розмову на конференції.

Коротенькі рецензії в розділі «Огляди» розкривають зміст книжок Володимира Александровича, Наталії Пураєвої, Сергія Білокона. Поза увагою не залишено також періодичні наукові збірники: «Схід-Захід», «Соціум», «Нариси історії архівної справи», новий польський проєкт видання джерел про польсько-російські та польсько-українські угоди XVII століття, матеріали до історії євреїв у люблінських актових джерелах. Насамкінець подано інформацію про міжнародний круглий стіл «Історія вивчення Великого князівства Литовського у 1991–2003 роках» (Продно, травень 2003 року) та про науково-видавничу діяльність Канадського інституту Українських студій.

них підставах стати членами Товариства народів.

Існує ще принаймні три причини, чому Ровлзів ліберальний світ має підтримувати незалежність народів. По-перше, кожен народ повинен мати територію. Ровлз твердить:

Якщо певний агент не має відповідальності за збереження майна і йому не загрожують втрати, це майно знецінюється. На мій погляд, роль інституту власності полягає у запобіганні такому знеціненню. В даному випадку майном народу є територія та її потенційна здатність підтримувати цей народ нескінченно довго; агентом тут є політично організований народ. Умова вічного збереження є вирішальною. Люди мають усвідомлювати, що вони не зможуть компенсувати неспроможність регулювати свою чисельність або нездатність дбати про свою землю завоюваннями або міграцією на території інших народів без їхньої згоди. [с. 8]

Звісно, ліберальний народ, що населяє колишню беззаконну державу, пригнічене суспільство, милосердний абсолютизм або порядне ієрархічне суспільство, посідатиме певне географічне й соціальне місце, але це місце може функціонувати як територіальне майно лише тоді, коли народ володіє ним довічно. Довічним майно може вважатися лише тоді, коли існує угода, що ця територія справді належить лише цьому ліберальному народові. В інакшому разі може відбутися знецінення, і виникне спокуса розпочати війну або/і мігрувати, хоч це й видається неймовірним.

По-друге, Ровлз визнає, що кожен народ має «віддаленіший інтерес» – а саме «його належну повагу до себе як до народу, що спирається на спільне усвідомлення випробувань, яких він зазнав в історії, та культури з її досягненнями. Цей інтерес, цілком відмінний від піклування про власну безпеку та недоторканність своєї території, проявляється у наполяганні народу на тому, щоб інші народи його поважали і визнавали рівноправним» [с. 34–35]. Оскільки цей віддаленіший інтерес є цілком законною рисою кожного ліберального народу, то всі ліберальні народи наполягатимуть – ввічливо і тактовно – щоб їх належно поважали й визнавали їхню рівність, а також – це ще важливіше – з готовністю відповідати іншим народам повагою та визнанням. Але якщо членство у Товаристві народів вимагає дотримання Закону народів, а дотримання Закону народів вимагає свободи і незалежності, тоді кожен народ, що себе поважає, прагнучиме незалежності. Ба більше, кожен народ, що себе поважає, прагнучиме, аби ліберальні народи, які не мають незалежності, здобули її та заслужили самоповагу.

Третім аргументом на користь незалежності є те, що в ліберальному світі не існує ліберальних або геополітичних аргументів проти неї. Якщо всі суспільства мають ліберальний внутрішній лад і дотримуються Закону народів у міжнародному житті, якщо всі суспільства відкидають війну, територіальні загарбання та нелегальну міграцію, якщо всі суспільства розвивають торгівлю, ліквідують військо і є фундаментально порядними, тоді не можна знайти ліберально обґрунтованого аргументу про-

ти національного відокремлення і створення незалежних народів із власною територією та урядом. Щоправда, національне відокремлення може породити дискусії, незгоду, торги та перекроювання мапи, але розсудливі ліберальні народи напевно зможуть розв'язати всі ці спірні питання. Так само й створення нових урядів може вимагати певних затрат – хоча й не обов'язково, коли припустити, що навіть у тих народів, які не мають самоврядування, все ж існують певні локальні інституції, котрі можна розглядати як протоуряди, – однак матеріальні кошти не є аргументом проти поширення свободи, незалежності, самоповаги й належного використання майна. Якби на цьому рівні аналізу мали значення гроші, вони також були б чинником, який визначає, чи справді рівна участь у ліберальному внутрішньому ладі варта матеріальних витрат. Але жоден ровлзіанець не може прийняти такого торгу. Кошти короткотермінових трансакцій – невелика ціна за створення всесвітнього Товариства народів.

Якщо підсумувати, ліберали в Ровлзовому ліберальному світі мають бути націоналістами або симпатиками націоналізму. Отже, абсолютно ліберальний світ складатиметься зі значно більшої кількості самоврядних організацій, аніж сьогодення система держав, проте, якщо не існує аргументів проти відокремлення на будь-якій стадії процесу і якщо кошти є мінімальними й неважливими, тоді політика спротиву сепаратизму є глибоко неліберальною. І годі боятися, що такий «матрьошковий» націоналізм призведе до міжетнічного хаосу й насильства: розсудливі ліберальні народи, що розвивають торгівлю і відмовляються воювати одне з одним, не мають причин обмінюватися образами, розпалювати пристрасті, загарбувати територію й зміцнювати військо.

Ровлзів аргумент на користь Закону народів зумовлює потребу національного визволення навіть перед тим, як лібералізм запанує в усьому світі. Уявімо світ, який складається з ліберальних народів, порядних ієрархічних народів, беззаконних держав, пригнічених суспільств і милосердних абсолютизмів у будь-який час, що передує часу t+n. Чому ліберальний народ А не може відокремитися від ліберального суспільства В і таким чином вступити до Товариства народів? Якщо обидва народи є справді ліберальними, тоді несамо-врядний народ А має право на само-повагу, довічне майно і незалежність, тоді як самоврядний народ В не може мати ліберальних чи навіть геополітичних причин виступати проти цього. Так само триватиме торгівля, так само буде неприйнятною війна і стосунки залишатимуться гармонійними.

Тепер уявімо, що ліберальні народи в усіх чотирьох типах неліберальних суспільств творять підпільні ліберальні субсуспільства. Таке самотворення може бути складним, особливо у беззаконних державах, але напевно є можливим і навіть бажаним. Зрештою, краще мати зародки лібералізму й порядності у неліберальних умовах, ніж не мати лібералізму взагалі. Чи мають такі ліберальні самотворені суспільства право на відокремлення? І чи справді восьмий принцип Закону народів – про допомогу іншим народам у

їхніх намаганнях мати справедливий чи добropорядний політичний та суспільний лад – морально зобов'язує наявні ліберальні суспільства їм посприяти?

Відповіддю на обидва питання є «так». Якщо ліберальні народи мають право на незалежність у цілковито ліберальному світі, тоді причини здобути незалежність будуть не менш, а, можливо, навіть і більш переконливими за неліберальних умов. Принаймні, якщо такі народи отримають незалежність, вони зможуть стати членами Товариства народів і приєднатися до його Закону. Навіть більше, оскільки тоталітарні беззаконні держави найточніше репрезентують дві визначальні характеристики початкового стану – атомізовані індивіди, котрі домовляються за зачиненими дверима, – можна навіть ствердити, що ліберальне самотворення за таких умов найбільше наближається до «справжнього» лібералізму і його слід усіляко підтримувати.

Однак існує ще один важливий аргумент на користь відокремлення, пов'язаний із п'ятим принципом Закону народів: правом на самооборону. Якщо незалежні ліберальні народи мають це право, навіть попри те, що беззаконні держави загрожують їм лише «ззовні», тоді ліберальні народи, котрі ще не мають незалежності, повинні мати таке саме право, бо вони є об'єктом постійних атак беззаконної держави. Природно, пригноблені ліберальні народи мають визнати, що у несамо-врядних ліберальних народів однакові права на рівність і незалежність у ліберальних суспільствах, які постануть, коли ці пригноблені народи відокремляться.

У трьох інших Ровлзових неліберальних типах суспільств справи де-що складніші. Існує можливість, що порядні ієрархічні суспільства, які визнають Закон народів, не вестимуть війни проти своїх національних меншин, але навіть тоді прагнення до незалежності у таких меншин із погляду лібералізму є благом, якому не слід чинити опір. Стан справ за умов милосердного абсолютизму мало відрізняється від двох вищезазначених випадків, тоді як відокремлення від пригнічених суспільств може бути прийнятним лише в тому разі, коли воно не призведе до суттєвого погіршення життєвих стандартів місцевого населення. Тяжкі умови не зміняться, якщо відокремитиметься бідніший або більш-менш рівний за добробутом народ. З іншого боку, багатші народи можуть відокремитися, якщо вони візьмуть на себе обов'язок допомагати своїм колишнім товаришам у пригніченому суспільстві більшою мірою, ніж цього очікують від інших ліберальних народів.

Отже, я стверджую, що Закон народів Ровлза й лібералізм узагалі – принаймні, той лібералізм, що його сповідує Ровлз – підтримує нації та націоналізм. Чесно кажучи, вже самі засновки Ровлзової теорії приводять до такого висновку. Його схема спирається на онтологію, якої не відкинув би жоден націоналіст: світ поділений на народи. І справді, Ровлзова концепція ліберального народу цілком сумісна з націоналістичною концепцією нації: «Ліберальний народ має три підставові ознаки: справедливий конституційний демократичний уряд, що служить фундаментальним інтересам народу; гро-

мадяни, об'єднані тим, що Міл назвав «спільними симпатіями»; і нарешті, моральна суть» [с. 23]. Природньо, націоналісти фашистського спрямування не погодилися б із першим компонентом, що його зазначає Ровлз, але навіть вони напевно приєдналися б до думки своїх демократичних колег про важливість «спільних симпатій» – які дорівнюють національній ідентичності – та моральної суті. Однак навіть у такому разі саме лише існування народів (чи націй) не зумовлює незалежності. Її зумовлює радше зміст Закону народів у поєднанні з Ровлзовим розумінням визначальних характеристик народу. Такий закон, стверджує Ровлз, походить від уявлення про ліберальні народи, які погоджуються щодо набору обопільних принципів в інтернаціональному еквіваленті початкового стану, тоді як визначальні характеристики народів – як от територія та самоповага – не відрізняються від приватної власності і самоповаги, які належать людям у ліберальному суспільстві.

Своєю чергою, зміст Закону народів передбачає, що членами Товариства народів мають бути народи, а не індивіди. Вже із самої Ровлзової первинної ідеї, згідно з якою індивіди в початковому стані створюють лише одне ліберальне суспільство, впливає те, що світ неодмінно складається з певної комбінації ліберальних, неліберальних і не цілком ліберальних суспільств, і перші встановили внутрішній ліберальний суспільний лад, а другі та треті з різних причин не змогли цього зробити. В результаті, якщо ми приймемо початковий стан як розумну основу для визначення правил ліберального суспільства, то разом із Ровлзом маємо зробити висновок, що майбутній ліберальний світ створять не індивіди, а ліберальні й не цілком ліберальні народи світу.

2

За вищенаведеним аргументом стоїть той факт, що Ровлз не добачає жодних труднощів у примиренні лібералізму з націоналізмом. Оскільки «Закон народів» не звертається до цієї проблеми, було б доцільно розглянути її детальніше. Запекла дискусія, що точиться з цього приводу, не витворила більш-менш переконливих аргументів, – і можна очікувати, що й не витворить. Однак, на мою думку, все ж існують три аргументи на користь сумісності лібералізму з націоналізмом.

1. По-перше, те, що націоналісти підтримували лібералізм, демократію, авторитаризм, фашизм, тоталітаризм і комунізм і що ліберали, демократи, авторитаристи, фашисти і тоталітаристи підтримували націоналізм – історичний факт. Якщо відкинути погляд, що всі вони були шизофреніками або потерпали від періодичних нападів когнітивного дисонансу, можливо, є сенс зробити висновок, слідом за Марком Гагопяном, що націоналізм може паразитувати на всіх ідеологіях саме тому, що він не є детально розробленим світоглядом, а радше чимось на зразок «ідеалу» або програми дій³. Звісно, той емпіричний факт, що індивіди охоплювали весь ідеологічний спектр, не обов'язково означає цілковиту сумісність їхніх поглядів з ідеологіями, на які вони пристали. Суперечності могли не вири- нати на поверхню або їх із тактичних

причин уважали за несуттєві. В такому разі, хоча нерозвинутий націоналізм і здатний поєднуватися з іншими ідеологіями, може статися так, що цілком розвинутий націоналізм сам зростає до масштабу політичних ідеологій, а відтак уже не буде з ними сумісний.

2. Хоча лібералізм виступає проти націоналізму тих народів, що не мають незалежності, він байдужий, а можливо, навіть підтримує успішний націоналізм незалежних народів. Іншими словами, лібералізм бере за свій відправний пункт наявний поділ світу на самопроголошені національні держави. Лібералізм може критикувати ці держави за їхню внутрішню чи зовнішню політику, але не ставить під сумнів фундаментальну легітимність їхнього існування, – хоча ліберали цілком усвідомлюють, що держави є продуктами не зратифікованих соціальних контрактів, а війн, і що їхні кордони «довільні». Ба більше, коли народи зазнають геноциду або політичних утисків від беззаконних держав, лібералізм навіть підтримує відокремлення. Іншими словами, лібералізм добре уживається з успішними націоналізмами і більш-менш погоджується з існуванням трагічно неуспішних. Отже, заклик до лібералізму протистояти войовничим націоналізмам зберігає свою силу лише в тому разі, якщо лібералізм зобов'язаний завжди віддавати перевагу державі й не зважати на всі несправедливості за винятком масового знищення населення. Годі казати, що таке твердження підтримує саму ідею лібералізму. На мою думку, єдиною альтернативою до самознищення є пристосування до різних видів «нормального» націоналізму, які розташувалися у спектрі між «статус кво» і геноцидом.

3. Твердження, що лібералізм і націоналізм завжди й усюди є несумісними, передбачає, що обидва явища є незмінними та позачасовими сутностями. Такий погляд оречевлює, деконтекстуалізує і деісторизує як лібералізм, так і націоналізм. Навіть гірше, цей погляд ігнорує той факт, що хоча будь-яка теорія, філософія чи ідеологія лібералізму та націоналізму передбачає чітке розуміння обох понять, жодне поняття не може мати одного-єдиного означення: всі вони спірні зі своєї природи. Тому питання про сумісність лібералізму з націоналізмом, зрештою, залежить від того, як ми означуємо ці поняття. Ми можемо означити їх як несумісні або ж як сумісні. Ровлз, разом із Яел Тамір, Вілом Кимлікою та багатьма іншими, не вбачає тут несумісності насамперед тому, що і лібералізм, і націоналізм є «м'якими». Для такого варіанту лібералізму само собою зрозуміло, що «індивід» є не меншою (і не більшою) абстракцією, ніж «нація», і що неабстрактні індивіди є конкретними людьми з власною мовою та культурою. Так само їхній варіант націоналізму не розглядає нації як одвічні сутності. Справді, Лія Грінфілд навіть вбудовує націоналізм у своє означення одного з національних типів – «індивідуалістично-лібертаріанської нації», яка ґрунтується на членстві людей, що розглядають себе і представників своєї нації як індивідів.

Ліберальний (як і націоналістичний) аргумент на користь несумісності впливає з «жорстких» варіантів лібералізму й націоналізму. Згідно з бі-

нарною опозицією, яку підтримують ліберали, реальний індивід протистоїть і не терпить компромісу з нереальною нацією (твердолобі націоналісти вживають тих самих означників для твердження в зворотному порядку!), тому, мовляв, уже самі онтології лібералізму та націоналізму взаємозаперечні. «Народ є абстракцією – натомість лише індивід є конкретним!» – формулює це Норберто Бобіо у газеті «Die Zeit» (29.12.1999). У німецькому оригіналі «Das Volk ist eine Abstraktion – demgegenüber ist allein das Individuum konkret!» вразливість його твердження очевидна: «das Individuum» напевно є не менш абстрактним, ніж «das Volk».

Із цим також пов'язаний погляд, який протиставляє добру «громадянську націю» поганій «етнічній нації». Хоча цей погляд і набув статусу загальноновизнаної мудрости, він ґрунтується на подвійній суперечності. По-перше, як показав Бернард Як, усі нації, навіть «громадянські», за означенням та емпірично є певного роду етнокультурними спільнотами⁴. По-друге, категорія громадянської нації змішує два різних поняття: громадянство, що стосується членства у політичній спільноті, відомій як держава, та національність, що стосується членства в етнокультурній спільноті або нації. В результаті, хоча поняття громадянської нації мало бути антинаціоналістичним, воно заграє з центральним догматом усіх видів неліберального націоналізму, для якого нація та держава одне й те саме.

Роналд Бейнер захищає таку жорстку концептуалізацію:

Існує ризик, що ліберальні захисники націоналізму, прагнучи витягти з націоналізму неліберальне жало, видаляють з нього саме те, що й робить націоналізм цікавим для філософії⁵.

Але Бейнерове звинувачення несправедливе. Чи справді філософія має цікавитися лише бінарними опозиціями й відмовлятися піддавати їх сумніву та деконструювати? Чи не зводиться це звинувачення до прозаїчного твердження, що намагання лібералів поліпшити націоналізм може зробити його менш цікавим для деяких філософів? Спроба Тамір витворити ліберальний націоналізм напевно цікава вже сама собою – і коли критики, як-от Бейнер, не шкодують чорнила на її викриття, вони це підтверджують. Проте навіть якщо цей націоналізм для таких критиків, як Бейнер, цікавий менше, ніж, скажімо, мусолінівський варіант націоналізму, напевно він є цікавішим для тих філософів, котрі намагаються знайти інтерпретації та контексти, в яких націоналізм і лібералізм можуть співіснувати. Немає причини а priori вважати перший проект менш цікавим для філософії, ніж другий.

Я також не можу знайти причин а priori віддати перевагу м'яким або

³ Mark Hagopian. *Ideals and Ideologies of Modern Politics*. – New York: Longman, 1985.

⁴ Бернард Йак (Bernard Yack) своєю критикою щент розбиває концепцію громадянської нації. Див. його «The Myth of the Civic Nation» у виданні: Ronald Beiner, ed. *Theorizing Nationalism*, с. 103–118.

⁵ Ronald Beiner. «Introduction: Nationalism's Challenge to Political Philosophy». Beiner, *Theorizing Nationalism*, с. 12.

Sententiae 2002, №2-3

Черговий випуск видання Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) містить, порівняно з попередніми випусками, декілька прикметних новацій.

Започатковано рубрику «Катедра», присвячену навчально-методичним проблемам історії філософії. Першою публікацією рубрики стала частина розділу «Система "критичного ідеалізму" Імануїла Канта» з підручника «Німецька класична філософія», що його готує до друку Юрій Кушаков. Судячи з усього, підручник знаного фахівця об'єднує статі одним із найдосконаліших у своєму жанрі, принаймні надрукований текст містить чи не зразкове поєднання доступності і ґрунтовності у висвітленні відомої своєю складністю філософської системи.

В рубриці «Інструментарій» розпочато публікацію матеріалів текстологічного дослідження відомих філософських творів XVII–XVIII століть, здійснюваного Лабораторією гендерних досліджень Вінницького національного технічного університету. В цьому числі Ірина Головащенко і Анатолій Теклюк публікують результати аналізу, відповідно, Локового «Дослідження про толерантність» і Гольбахової «Природної політики».

Ростислав Димерець подає зроблений уперше в Україні (і в СНД) переклад першого розділу вступної частини «Держави Океанії» – головного твору одного з попередників Локового політичної філософії Джеймса Гарінгтона; Олег Хома – переклад одного з розділів книги Жана-Франсуа Ревеля «Відживлення демократії», супроводжуючи його статтею, в якій йдеться про паралелізм ревелівського тлумачення суперечностей між західним та ісламським світами й концепції толерантності у політичній філософії XVII століття.

Триває публікація реферативних оглядів творів сучасних зарубіжних філософів. Цього разу увазі читачів пропонується огляд розділу «Статі й філософія XIX ст.» з книги Женев'єви Фрес «Жінки й їхня історія».

Дві статті присвячено філософії Фридриха Ніцше. Всеволод Кузнецов і Любов Нерушева намагаються висвітлити амбівалентність засадничих Ніцшевих понять через зіставлення з деякими мотивами творів Джона Віндема. Ольга Гомілко аналізує творчість Ніцше через поняття контрдезоматизації, протиставляючи німецького мислителя класичній новочасній метафізиці з «гігієнічним» (вираз П'єра Клодовскі) розумінням тіла; водночас Ніцше зображено і як заочного опонента протоекзистенціалістської традиції, уособлюваної Сереном Кіркегором.

Сергій Шевцов здійснює доволі нетривіальне як для академічного середовища зіставлення певних тем трансцендентально-антропологічної традиції, започаткованої Декартом і особливо Кантом, із поетичною творчістю Іосіфа Бродського.

жорстким означенням лібералізму та націоналізму, але вже сам цей факт означає, що не можливо твердити, нібито лібералізм і націоналізм є сутнісно й неодмінно несумісні або сумісні. Можна твердити лише, що питання їхньої сумісності залежить від різних речей. Чому ми маємо віддавати перевагу одному варіантові лібералізму або націоналізму перед іншим? До речі, це залежить від конкретного проєкту. Якщо ми сподіваємося підтримати лібералізм у націоналістичному світі та вважаємо, що світ ще деякий час залишатиметься націоналістичним⁶, то є сенс створити варіанти, максимально сумісні один з одним, і після цього намагатися лібералізувати націоналізм (чи, можливо, націоналізувати лібералізм). І навпаки, якщо ми байдужі до того, як ліберальний проєкт впливатиме на світ конкретних людей і/або віримо, що націоналізмові судився недовгий вік, тоді, можливо, більше сенсу має максималістичний лібералізм.

Сумісність лібералізму з націоналізмом залежить від означення та кон-

тексту; з іншого боку, вона підтверджується тим фактом, що лібералізм прийняв наявну систему самопроголошених національних держав. Жодне з цих тверджень не є остаточним доказом сумісності, але є свідченням на її користь, і навіть якщо воно лише побічне, все одно не менш переконливе.

3

Повищі міркування є абстрактними, але існує емпіричний випадок, коли ліберальні й порядні народи досягали визволення від беззаконних держав шляхом «національно-визвольної боротьби». Існування таких випадків наводить на думку, що вищезазначені проблеми не можна відокремити від розгляду конкретного етичного вибору, який доводиться робити і лібералам, і націоналістам. Я стверджую, що «Солідарність», естонський, латвійський, литовський та український народні фронти були саме такими національними рухами ліберальних та порядних народів, які захищалися від гноблення з боку

несправедливого, репресивного і, можна ствердити, навіть народобивного режиму – Советського Союзу. (Звісно, залишається інше питання – наскільки ліберальними є держави, які постали після 1989–1991 років.)

Я думаю, мало хто заперечить проти моєї характеристики советської системи. Але необхідно продемонструвати, чому саме я вважаю правомірним твердження, що ці рухи представляли ліберальні й порядні народи. Справедливість цього твердження ґрунтується на двох інших. По-перше, незаперечним є те, що всі ці рухи мали величезну народну підтримку. «Солідарність» нараховувала десять мільйонів людей (майже третину населення Польщі), і коли 1981 року генерал Ярузельський запровадив військовий стан, змогла створити паралельне суспільство, успішно ізолювавши комуністичний режим і заклавши підґрунтя для свого приходу до влади 1989 року. Народні фронти Прибалтики, можливо, мали навіть ширшу підтримку; український Народний Рух, здається, був слабшим за інші, але попри це у 1989–1991 міг вивести на вулиці мільйони людей. По-друге, програми всіх цих рухів були або відверто ліберальними, або принаймні, не гіршими за порядно ієрархічні⁷.

Чи справді ці два твердження обґрунтовують погляд, що то були ліберальні й порядні народи, які протистояли беззаконним державам? Якби ці рухи були демократично обрані, відповідно, згідно з Ровлзовими критеріями, було б рішуче «так». Але й те, що «Солідарність» і народні фронти не були обрані, не на багато зменшує їхню репрезентативність. Оскільки в беззаконній державі демократичні вибори були неможливі, прикметна здатність цих рухів мобілізувати масову підтримку кілька років поспіль – відкрито у випадку народних фронтів, а у випадку «Солідарності» відкрито й підпільно – була функціональним еквівалентом щоденного плебісциту, якщо скористатися словами Ернеста Ренана.

Байдуже, чи ці рухи, разом або поодиноці, повалили советську імперію, – не виникає сумніву, що вони були співучасниками руйнування советського різновиду імперського тоталітаризму. Натомість ліберально-демократичні дисиденти, советські та східноєвропейські, до часу формування «Солідарності» та народних фронтів були однаками, неспроможними змобілізувати народну підтримку, хоч і являли собою моральний взірєць та висунули окремих лідерів, як-от Вацлав Гавел та Андрей Сахаров. Щоправда, дисиденти чинили опір могутній тоталітарній державі 1960-х і 1970-х років, а національні рухи постали у час занепаду комуністичних режимів. Але дисиденти не змогли скористатися національними рухами навіть наприкінці 1980-х, коли гласність і перебудова дозволили народну мобілізацію, і досвід та харизма багатьох дисидентів за рівних умов могли б надати ліберально-демократичній опозиції перевагу над народними фронтами.

Проте національні рухи виявилися сильнішими та ефективнішими, аніж демократи, саме тому, що перші спиралися на націю, а другі на індивіда. Окремі демократи, можливо, й знали, якого суспільства вони бажали в Советському Союзі та його сателітах (Саха-

ров, наприклад, пристрасно захищав права людини), але вони не мали і не могли мати багато ідей, як замінити імперський тоталітаризм на демократію. Гавел у своїх впливових творах закликав до особистої чесності та відстороненості. Лібералізм за самою своєю природою небагато говорить про те, як чинити опір, як мобілізуватися і як валити беззаконну державу. Лібералізм нічого не говорить про мобілізацію і сприймає державу як даність, а ліберальні індивіди можуть бути особливо схильні до вільного лету, заважаючи виникненню та консолідації руху.

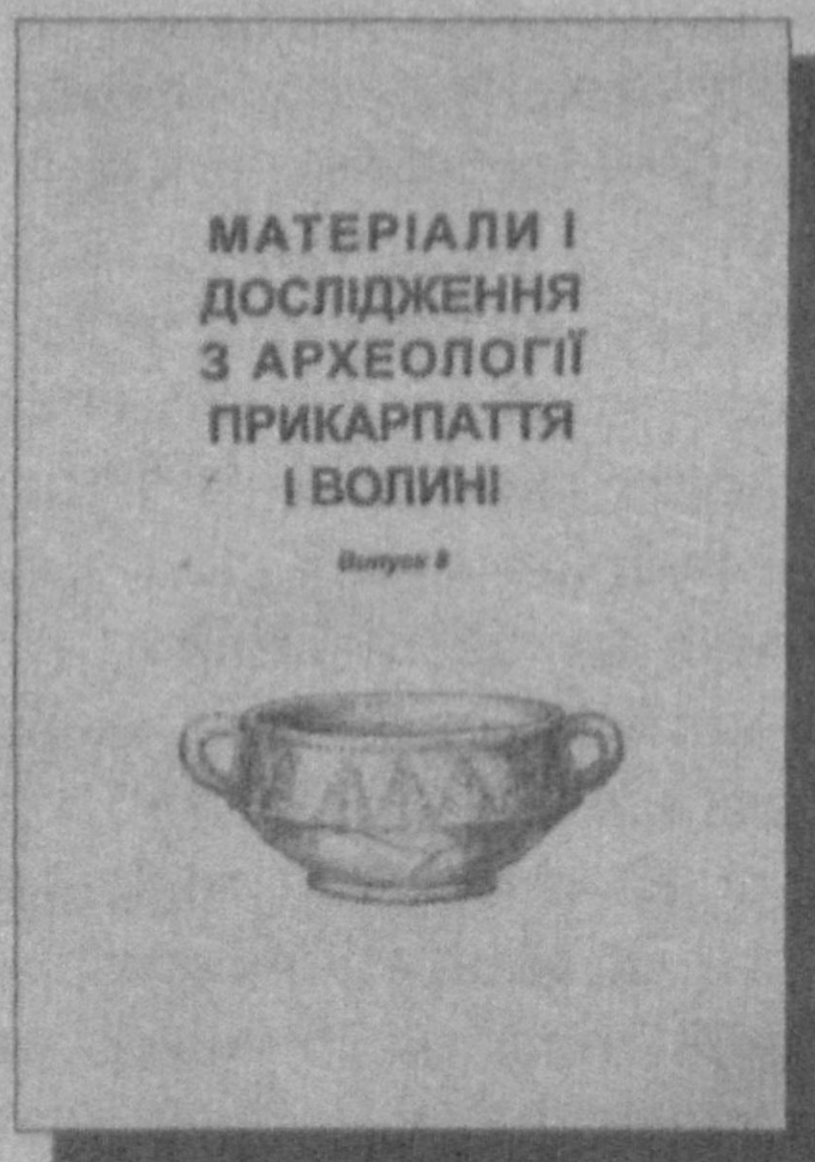
Натомість національні рухи добре знають відповіді на ці питання. Як чинити опір? Використовуючи націю як автономний простір поза досяжністю тоталітарного та імперського контролю. Як змобілізуватися й уникнути зайвої самостійності індивідів? Звертаючись до національних почуттів і національної відданості. Як повалити беззаконну державу? Створивши альтернативне суспільство⁸. Я не хочу твердити, що національні рухи завжди досягають у цьому успіху. Звісно, що ні: в історії було чимало рухів, які зазнали невдачі. Я маю на увазі лише те, що національні рухи особливо добре пристосовані для опору беззаконним державам; у кожному разі, вони пристосовані до цього краще, ніж ліберально-демократичні індивіди. Прикметно, що східні німці, які брали участь у масових акціях 1989 року, співали «Wir sind das Volk» (ми – народ).

Оскільки національні рухи можуть повалити беззаконні держави – найбільше зло у Ровлзовому світовому порядку, – то можна ствердити, що навіть коли ці рухи неліберальні чи антиліберальні, вони все одно просувають справу свободи. Але якщо національні рухи мають величезну народну підтримку і виступають за справді ліберальні цілі, таким чином отримуючи право називатися представниками ліберальних народів, тоді не можна заперечувати, що вони по суті підтримують лібералізм. Те, що багато західних лібералів і демократів відмовилися підтримати такі рухи, або були ними збентежені – і саме тоді, коли відкрита підтримка і рішучість могли б критично вплинути на здатність цих рухів поширювати свободу й чинити опір пригнобленню – відображає саму суть проблемного ставлення лібералізму (чи лібералів?) до націоналізму. Поклавши істинну свободу на вівтар непорушних принципів жорсткого лібералізму, ліберали перетворюють лібералізм на політично недоречну філософію і відвертаються від політичних проєктів на зразок націоналізму, які, можливо, найбільше потребують заохочення та філософського втручання лібералізму – і є насправді відкритими до такого втручання. □

⁶ Я подаю аргумент на користь вірогідної довговічності націоналізму у книжці *Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Thoretical Possibilities*. – New York: Columbia University Press, 1999, с. 99–113.

⁷ Див.: Charles F. Furtado Jr. and Andrea Chandler, eds. *Perestroika in the Soviet Republics: Documents on the National Question*. – Boulder, Colo.: Westview, 1992; Roman Laba. *Problems of Communism*.

⁸ Докладніше про це у моїй праці «Sovietology, Rationality, Nationality».

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині Випуск 8

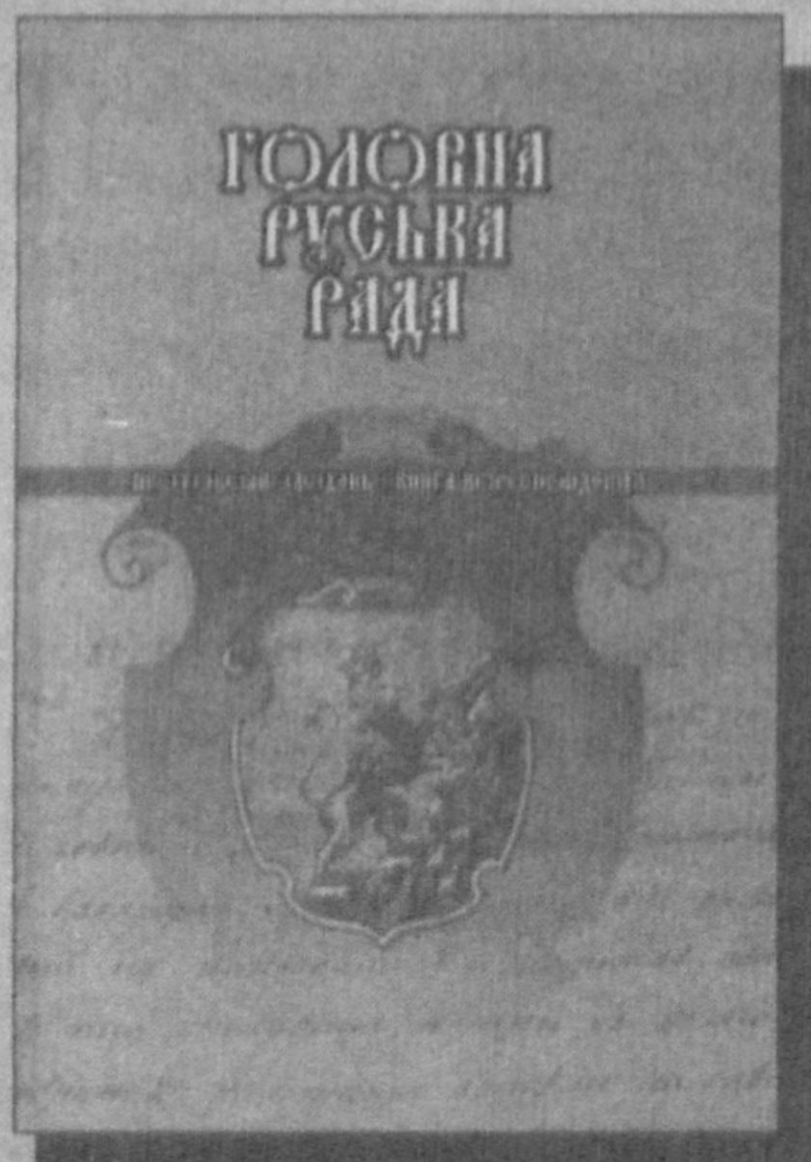
Давнє населення заходу України: екологія, історія, культура

Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002

Видавці цього археологічного збірника присвятили черговий його випуск одразу двом ювілеям: 60-річчю діяльності Відділу археології Інституту українознавства імені Крип'якевича та 100-річчю від дня народження українського археолога Маркіяна Смішка, котрий був його першим завідувачем. Цілком логічно, що добірка матеріалів, яка відкриває видання, звертається до наукової біографії та здобутків науковця, чий ідеї не втратили актуальності й через два десятиліття після його смерті.

Три наступні блоки присвячено підсумкам регіональних досліджень Львівщини, Волині та Закарпаття, археології кам'яної, бронзової та ранньої залізної доби, археологічним дослідженням культурних шарів слов'янського періоду та княжої доби. В основу цих публікацій покладено доповіді й повідомлення, виголошені на проведеній у Львові в листопаді 2000 року міжнародній науковій археологічній конференції.

Завершує збірник хроніка наукових подій у львівському археологічному осередку – повідомлення про археологічні читання «Постаті української археології», присвячені пам'яті професора Олександра Черниша.

Головна Руска Рада 1848–1851 Протоколи засідань і книга кореспонденції

Львів, 2002

Цей збірник упорядкували Уляна Кришталович та Іван Сварник за редакцією Олега Турія, а випустив у світ Інститут історії Церкви Українського католицького університету. У виданні опубліковано основні документи Головної Руської Ради – першої української національно-політичної організації, утвореної в Галичині з ініціативи та під проводом греко-католицької ієрархії на хвилі революційного піднесення європейської «Весни народів».

Протоколи засідань і книга кореспонденції відображають увесь спектр багатогранної діяльності цієї інституції: становлення її структур, вироблення ідеології та форм політичної боротьби, заснування першого українського часопису й інші культурно-просвітницькі ініціативи, домагання «українізації» адміністрації та шкільництва, творення перших українських військових формувань, захист селянських прав і забезпечення релігійної рівноправності. Одним із найважливіших здобутків Головної Руської Ради було те, що вона вперше на політичному рівні заманіфестувала спорідненість галицьких русинів і наддніпрянських українців, а також висунула програму державно-культурної автономії.

Публікацію джерел супроводжують ґрунтовна передмова, примітки, іменний і географічний покажчики, а також словник рідковживаних та іноземних слів.